

שיעור טו

ארבעת מינין שבלולב כשם שאין פוחתין מהן... לא מצא אתרוג

(סוכה לא ע"א)

- א. בל תגרע, וארבעה מינים מעכבים זה את זה
- ב. פריש ורימוז - זימנין דנפיק חורבא מיניה, דאתי למסרך
- ג. ליטול מין פסול במקום המין שחסר, ובשעת דחק
- ד. כשיש שלושה מינים כשרים

א. בל תגרע, וארבעה מינים מעכבים זה את זה

בגמרא (לא ע"א-ע"ב) הובאה תוספתא (ב, ח-ט):

ארבעת מינין שבלולב, כשם שאין פוחתין מהן - כך אין מוסיפין עליהן.
לא מצא אתרוג, לא יביא לא פריש [חבוש] ולא רמון ולא דבר אחר.
כמושין - כשרין, יבשין - פסולין.
רבי יהודה אומר: אף יבשין [כשרין].¹ ואמר רבי יהודה: מעשה בבני כרכין שהיו מורישין את לולביהן לבני בניהן. אמרו לו: משם ראייה? אין שעת הדחק ראייה.

בתוספתא נזכרו שלוש אפשרויות מה ניתן לעשות לאדם רק שלושה מינים

מארבעת המינים:

- א. ליטול שלוש מינים - וההלכה היא "שאיין פוחתין מהן", מארבעה מינים.
- ב. ליטול מין אחר במקום המין שחסר - וההלכה היא ש'לא יביא לא פריש ולא רמון ולא דבר אחר".
- ג. ליטול מין פסול [יבש] במקום המין שחסר - מחלוקת חכמים ור' יהודה. לפי חכמים אין לעשות כן, ולפי ר' יהודה מותר לעשות כן. חכמים מודים שלולב יבש כשר בשעת דחק.²

1 מילה זו נשמטה בדפוס. ראה בדקדוקי סופרים כאן.

2 על מחלוקת חכמים ור' יהודה בנוגע ללולב יבש, ראה בשיעור יב: לולב יבש - פסול.

ההלכה הראשונה שאין פוחתין מארבעה מינים, וממילא אסור ליטול שלושה מינים, היא לאו מהתורה - בל תגרע. כך נאמר במדרש ההלכה (ספרי, דברים פרשת ראה פיסקא פב):

מנין שאין מוסיפים על הלולב ועל הציצית? תלמוד לומר "לא תוסף עליו" (דברים יג, א). מנין שאין פוחתים מהם? תלמוד לומר "ולא תגרע ממנו" (שם).

במשנה (מנחות כז ע"א, כח ע"א) נאמר עוד שקיום המצווה הוא רק בארבעה מינים:

וד' (מינין) שבלולב... ד' פרשיות שבתפילין מעכבין זו את זו, אפילו כתב אחד מעכבן. ד' ציציות מעכבות זו את זו, שארבעתן מצוה אחת.

הביטוי: "שארבעתן מצוה אחת" מתייחס לכל המצוות שנזכרו - ארבעת המינים, תפילין, וציצית. בגמרא (מנחות שם; סוכה לד ע"ב) הובא מקור בנוגע לארבעת המינים: "ומנין שמעכבין זה את זה? תלמוד לומר 'ולקחתם' (ויקרא כג, מ) - שתהא לקיחה תמה." רש"י (שם ד"ה שמעכבין זה את זה) הסביר: "אם חסר אחת מארבעתן, אין השלשה מצוה".

במדרש ההלכה (ספרא אמור פרשה יב פרק טז אות ח) מופיע כך:

ומנין שמעכבים זה את זה? שנאמר: "ולקחתם לכם ביום הראשון פרי עץ הדר כפות תמרים וענף עץ עבות וערבי נחל" מלמד שהם מעכבים זה את זה.

לא נזכר במדרש ההלכה הביטוי "לקיחה תמה", אך הלימוד על כך שארבעה מינים מעכבים זה את זה נלמד מאותו הפסוק.

ממכלול המקורות יש ללמוד שאדם שנטל שלושה מינים עבר על לאו - בל תגרע, וגם לא קיים את מצוות העשה "ולקחתם לכם" וכדברי רש"י "אין השלושה מצווה", מפני שלקיחתו לא הייתה תמה.

הרמב"ם (הל' לולב ז, ה) חיבר את האמור במשנה ובתוספתא:

ארבעה מינין אלו מצוה אחת הן ומעכבין זה את זה, וכולן נקראים מצות לולב, ואין פוחתין מהן ואין מוסיפין עליהן. ואם לא נמצא אחד מהן אין מביאים תחתיו מין אחר הדומה לו.

אמנם הרמב"ם לא ציין את המקורות מהפסוקים, אך נראה שכך כוונתו: "ארבעה מינין אלו מצוה אחת הן ומעכבין זה את זה, וכולן נקראים מצות לולב" - חלק זה של

ההלכה מבוסס על המשנה במנחות ודרשת הגמרא "לקיחה תמה". הרמב"ם ניסח זאת אחרת וכתב שארבעת המינים הם מצווה אחת, ושם המצווה היא "מצוות לולב". כך ביאר הרמב"ם (ספר המצוות, שורש יא):

מצות לולב (עשה קסט) שהיא ארבעה מינים. הנה לא נאמר כי "פרי עץ הדר" מצוה בפני עצמה, "וכפות תמרים" מצוה בפני עצמה, "וענף עץ עבות" מצוה בפני עצמה, "וערבי נחל מצוה" בפני עצמה. לפי שאלו כולם הם חלקי המצוה. כי הוא צוה לקבצם, ואחר קבוצם תהיה המצוה לקיחת הכל ביד ביום הידוע... שכל מה שאמרו החכמים בו שהדבר הפלוני והפלוני מעכבין זה את זה, הנה הוא מבואר שהם מצוה אחת, כמו ארבעה מינין שבלולב...

אשר על כן מי שנוטל פחות מארבעה מינים לא קיים המצווה. בחלק השני של ההלכה: "ואין פוחתין מהן ואין מוסיפין עליהן" לימד הרמב"ם שמי שנוטל פחות מארבעה מינים עובר על איסור בל תגרע, והנוטל יותר מארבעה מינים עובר על איסור בל תוסיף.

בחלק השלישי של ההלכה: "ואם לא נמצא אחד מהן, אין מביאים תחתיו מין אחד הדומה לו", התבסס הרמב"ם על הברייתא "אם לא מצא אתרוג לא יביא פריש ורימון", אלא שהרמב"ם ראה בזה דוגמה בלבד. לפיו, אין ליטול פרי חליפי לאף אחד מבין ארבעת המינים.

הטור (אורח חיים סי' תרנא) פיצל את האמור במשנה ובתוספתא. בתחילה כתב:

ואלו הדי' מינין מעכבין זה את זה, שאם חסר לו אחד מהן לא יברך על הנמצאים בידו.

ואחר כך שוב חזר וכתב:

חסר לו אחד מן המינין לא יקח מין אחר במקומו, ולא יפחות מהן ולא יוסיף עליהן מין אחר.

על פסקי הטור הקשה הרב יוסף קארו (בית יוסף אורח חיים סי' תרנא):

וקשה לי בלשון רבינו שכתב "ולא יפחות מהן". דהא כבר כתב שארבעה מינים אלו מעכבים זה את זה, והא תו למה לי לכתוב ולא יפחות מהן? וגם הברייתא לא אתא לאשמועינן דלא יפחות מהן, דהא ממתניתין (מנחות כז.) שמעינן לה אלא לאשמועינן דאין מוסיפין עליהן אתא, והיינו דקתני כשם שאין פוחתין מהן כך אין מוסיפין עליהן, ולא קתני לא יפחות מהן ולא יוסיף עליהן. ולכן נראה לי דלשון רבינו בזה אינו מדוקדק.

לדברי הבית יוסף, לא ברור מדוע הטור כתב "ולא יפחות מהן" הלא זה כבר נלמד מדברי המשנה שארבעה מינים מעכבים זה את זה. לפיו, עיקר החידוש בברייתא הוא שכשם שאין פוחתין אין מוסיפים, אך אין היא באה ללמד שאין פוחתין מארבעה מינים.³

הרב יואל סירקש (בית חדש, ב"ח שם) השיב על קושיית הבית יוסף:

ד"מעכבין" לחוד, "ואין פוחתין" לחוד. ד"מעכבין זה את זה" מיירי שחסר לו אחד מהן לגמרי שאין שם אלא שנים או שלשה מינין. "ואין פוחתין" מיירי כשיש שם כל הארבעה המינין אלא שנפחת מן השיעור שניתן להם בין שנחסר ממנינים כגון לולב אחד וכו' בין שהם חסרי השיעור כגון אתרוג פחות מכביצה.

לפי הב"ח, התכוון הטור במשפט "ואין פוחתין" לשלול מצב בו פוחתים מהמספר שיש ליטול מכל מין - לולב אחד, אתרוג אחד, שלושה הדסים, ושתי ערבות, או לשלול הפחתה בשיעורי המינים. אכן, הדרשה בגמרא (לד ע"ב): "ומנין שמעכבין זה את זה? תלמוד לומר 'ולקחתם' לקיחה תמה" מופיעה בהקשר למספר שיש ליטול מכל מין, ותוס' (שם ד"ה שתהא) כתבו שדרשה זו מסבירה גם את הפסול של אתרוג חסר. אך בטור קשה להסביר זאת. בתחילת הסימן כתב הטור (אורח חיים סי' תרנא): "מצות ד' מינין שיטול כל אחד ואחד מישראל לולב אחד וב' ערבות שלימות וג' הדסין... והאתרוג בידו השמאלית", ורק לקראת סוף הסימן, ולאחר שכתב הלכות נוספות הקשורות לארבעת המינים, כתב הטור את ההלכה "לא יפחות מהן".

נראה אם כן להסביר את דברי הטור כפי שהסברנו את דברי הרמב"ם. הטור כתב: "ואלו הד' מינין מעכבין זה את זה, שאם חסר לו אחד מהן לא יברך על הנמצאים בידו". דברים אלו מבוססים על המשנה והגמרא במנחות, שיש לקחת לקיחה תמה את כל ארבעת המינים, אם כי גם הטור לא ציין את הפסוק. הטור הוסיף שאין לברך על המינים שבידו כשחסר לו אחד מהם, והדבר קשור לפן החיובי של עשיית המצווה. בהמשך כתב הטור שלא יפחות מארבעה מינים, כי אז הוא יעבור גם על לאו - כל תגרע, אם כי כאמור גם כאן הטור לא ציין את הפסוק.⁴

3 יש להעיר שגרסת הרי"ף (טז ע"ב בדפי הרי"ף) והרא"ש (ג, יד) היא: "תניא ארבעה מינין שבלולב אין פוחתין מהן, ואין מוסיפין עליהן". מסתבר שזו הייתה גם הגרסה שראה הטור, בנו של הרא"ש.

4 בספר נחמיה (ח, טו) נאמר: "אשר ישמיעו ויעבירו קול בכל עריהם ובירושלים לאמר צאו ההר והביאו עלי זית ועלי עץ שמן ועלי הדס ועלי תמרים ועלי עץ עבת לעשת סכת ככתוב". מבין המינים שזכרו רק עלי תמרים ועלי עץ עבות הם מארבעת המינים. חסר בפסוק אתרוגים

ב. פריש ורימון – זימנין דנפיק חורבא מיניה, דאתי למסרך

בברייתא שבסוגייתנו נוסף עוד, שאם חסר מין אחד מבין ארבעת המינים, אין ליטול פרי חליפי במקומו: "לא מצא אתרוג, לא יביא לא פריש ולא רמון ולא דבר אחר". הגמרא (לא ע"ב) דנה בטעם הלכה זו:

אמר מר: לא מצא אתרוג לא יביא לא רמון ולא פריש ולא דבר אחר. פשיטא! מהו דתימא: לייתי, כי היכי שלא תשכח תורת אתרוג? קא משמע לן זימנין דנפיק חורבא מיניה, דאתי למסרך.

היה מקום לחשוב שיש ליטול פרי חליפי כשלא נמצא אתרוג, כמו רימון או פריש, כדי שלא תשכח תורת אתרוג, אשר על כן נאמר בתוספתא שאין לעשות כן, כדי שלא תצא תקלה מזה גם כאשר יהיה אפשר למצוא אתרוג. יש חשש שמא יטעו בדבר ויביאו מינים אלו למצוות לולב.

ר' עקיבא איגר (גליון הש"ס, סוכה לא ע"ב) הפנה לדברי הרב אריה לייב ממיץ (טורי אבן, ראש השנה, כח ע"ב, באבני מילואים) שבירר את היחס שבין איסור בל תגרע "ארבעתן מעכבים זה את זה", לבין החשש ש"נפיק חורבא מיניה" וביסס את דבריו על סוגייתנו. לדבריו, בכל אותן מצוות כמו תפילין, ציצית, ארבעה מינים, שכתוב בהן שהפרטים מעכבים זה את זה (משנה מנחות כז ע"ב), משמעות הדבר היא:

שאם חסר אחד מהן, אף הג' שעשה אינו כלום, ואין כאן מצות תפילין ולולב וציצית כלל, ואינו עובר על בל תגרע. דאין לשון גרעון נופל אלא שהיכא שעשה מצוה אלא שלא עשה בשלימתה ובמילואה וחסר קצת מטכסיסי המצוה. אבל היכא שהגרעון פוסלה ומבטלה לגמרי, אין שייך כאן לשון גרעון, והווי ליה כאלו לא הניח תפילין כלל ולא נטל ד' מינים ולא עשה ציצית לגמרי.

את טענתו זו הוא ניסה להוכיח מסוגייתנו. הוא שאל מספר שאלות בהקשר של איסור בל תגרע:

וערבות. אין ללמוד מכאן שנחמיה הורה להם לצאת ידי חובה בשני מינים מבין ארבעת המינים, שהרי מטרתו הייתה ללמד לקיים המצוות כנדרש. אלא שכנראה אתרוגים וערבות היו בהישג יד, ואילו לולבים וערבות היה צריך להתאמץ ולצאת מחוץ לעיר ולהביא. ראה: הרד"צ הופמן (ויקרא, חלק ב עמ' קצח-רא). מקום גידול הערבות היה סמוך לירושלים (משנה סוכה ד, ה): "מקום היה למטה מירושלם ונקרא מוצא יורדין לשם ומלקטין משם מרביות של ערבה".

- א. אם כשמעכבין זה את זה, עוברים על איסור בל תגרע, איך עלה על הדעת להביא "פריש או רימון במקום אתרוג משום דלא לישתכח תורת אתרוג, הא וודאי פריש או רימון שמביא כמאן דליתא דמי, ואין כאן אלא ג' מינין לחוד ועובר בבל תגרע?".
- ב. מדוע תשובת הגמרא היא שאין להביא פריש או רימון "משום חורבא דאתי למיסרך". יותר נכון היה לומר שאסור לעשות כן משום לאו דבל תגרע שזהו איסור דאורייתא?
- ג. הנימוק "דילמא אתי למיסרך, אינו אלא בשב ואל תעשה דמבטל מצות לולב, הא בל תגרע חמיר דהוי ליה בקום ועשה"?
- מסקנתו היא שבארבעת המינים ובכל מצווה שנאמר בה שמעכבים זה את זה "אם חיסר אחד מהן ליכא משום בל תגרע אפילו במכוין לשם מצוה, ודומה לעצים בעלמא שנוטלן לשם מצוה, דלא שייך בהו לאו זה".
- אלא שבסוף דבריו הוא הקשה ממדרש ההלכה (ספרי, פרשת ראה - הובא בתחילת השיעור) ממנו משמע שגם בארבעת המינים שנאמר עליהם שהם מעכבים זה את זה, "אפילו הכי עובר על בל תגרע בפוחת מהן".
- את קושייתו זו אפשר לתרץ על פי דברינו לעיל, שהביטוי "מעכבים זה את זה" מלמד על כך שאם אדם נטל שלושה מינים הוא לא קיים כלל את המצווה, ואיסור בל תגרע מלמד על כך שאם אדם נטל שלושה מינים הוא גם עבר על איסור דאורייתא.
- אלא שעל דבריו יש להעיר שההלכה "ארבעה מינים מעכבים זה את זה", וכן איסור בל תגרע לא נזכרו כלל בסוגייתנו, והנימוקים להלכות שנזכרו בסוגייתנו הם מחד "שלא תשתכח תורת אתרוג", ומאידך החשש "זימנין דנפיק חורבא מיניה, דאתי למסרך".
- הראי"ה קוק (עץ הדר השלם, אות טו, עמ' פב-פג), ציין לדברי הטורי אבן הללו, והסביר את מהלך הסוגיה: בכרייתא שבסוגייתנו נאמר "לא מצא אתרוג, לא יביא לא פריש ולא רמון". היה אפשר לכתוב שאם אין לאדם "אתרוג או אחד מארבעת המינים אסור ליטול כמה שיש לו, משום שלא יעבור על בל תגרע. גם יש לדקדק שהיה ראוי לומר לשון מורגל: 'אין לו אתרוג לא יביא לא פריש ולא רימון' ולמה אמר לשון 'לא מצא אתרוג'".⁵ אלא שכל הדיון בסוגיה הוא במצב של אונס, שעת דחק. אדם חיפש

5 בתוספתא (שם) הנוסח הוא: "אם אין לו אתרוג, לא יטול עמו לא רמון פריש ולא דבר אחר". בהגהות הגר"א שם, התאים את נוסח התוספתא לנוסח התוספתא שבגמרא. קשר בין אתרוג לרימון, ראה במשנה מעילה כא ע"א; קשר אחר בין אתרוג לבין פריש ורימון, ראה בגמ' בבא בתרא קלז ע"ב ע"פ תוס' ד"ה אבל, שחלקו על הרשב"ם ד"ה אם לאו.

אתרוג או מין אחר ולא מצא. במצב כזה יש לדרון האם ייטול את המינים שיש לו או לא. הוא לא יעבור על איסור בל תגרע, כי האדם חיפש ועשה מאמצים לקיים את המצווה כתיקנה, אך בכל זאת חידשה הברייתא:

דמכל מקום לא יביא לא פריש ולא רימון, דבכי האי גוונא דלא מצא ליכא בל תגרע, דלא מצא שחיפש ולא מצא והוי אנוס, דאי אפשר לו לקיים המצווה כמאמרה, ומכל מקום לא יביא לא פריש ולא רימון שזה אסרו חכמים, דלא נפיק מיניה חורבא.

לפי הראי"ה קוק, יוצא שגם במצב של אונס ושעת דחק, כשאדם לא מצא אתרוג, לא יטול פרי חליפי במקום האתרוג, כדי שלא תצא מזה תקלה.⁶

6 הראי"ה קוק נאבק למען יתרון האתרוגים הכשרים של איכרי ארץ הקדש ופסולם של המורכבים, ובספרו: עץ הדר השלם, הוכיח ממקורות רבים שאתרוגים מורכבים פסולים למצווה. הראי"ה קוק (שם) השליך על נטילת אתרוג מורכב בעקבות דבריו כאן: "כל זה הוא במקום אונס, אבל כל זמן שיש אפשרות שיהיה כל המינים כשרים ודאי דשפיר יש לומר דזה המין הניתוסף מהלימון או ע"י תערובות שבמקומו חסר מהאתרוג להשלימו שיהיה לקיחה תמה, ...יש בזה שפיר משום בל תגרע גם כן". אמנם בהמשך הספר הוא התייחס למצב בו לא ניתן להשיג אתרוגים כשרים אלא רק אתרוגים מורכבים: "ודאי אם יש לומר שיוצאין בזה הוא רק בשעת הדחק גדול, כשאי אפשר בענין אחר, דאולי יותר עדיף על כל פנים לצאת בספק מצוה כי האי גוונא מלבטלה לגמרי, אבל כשיש להשיג אתרוגים ברורים, פשיטא דחייב גדול רמי להדר אחריהם" (אות ה, עמ' מד); "ועתה הלא נודע שרוב אחינו בית ישראל מוכרחים הם לפי מצב ההוה כמעט להשתמש בכל מאי דאתי לידם, לדאבון לב כל יראי השי"ת ואוהבי מצוותיו, ואין שעת הדחק ראייה" (שם עמ' מז). הראי"ה קוק עצמו נאלץ ליטול אתרוג מורכב בעת שהותו בחו"ל בציריך, בשנת תרע"ה, בזמן מלחמת העולם הראשונה. כך כתב לבנו: "ואתרוג לקחתי, ולצערי לא אוכל להשיג בלתי מורכב שאינו כי אם מהמשומרים שלנו, ואין שעת הדחק ראייה" (עץ הדר השלם, מבוא עמ' 19). גם הרב צבי יהודה קוק כתב לאביו (צמח צבי, מכתב לד, עמ' פז) לאחר חגי תשרי של אותה שנה בהיותו בהלברשטט, בעקבות מכתב שקיבל מאביו: "לא עלה בידי לקיים מצות החג בשלמות. לברכה שברכתי ככל המון בית ישראל אשר הנם פה, לפני הגיע אלי מכתב מכ"ק במה שמוכר כמג"א [או"ח, סי' תרמט, ס"ק כו] שיש נוהגים לברך בשעה"ד על הפסולים. אמנם יש לחלק בין הפסולים כב'עץ הדר, או לאידך גיסא כנזכר שם כנזכר שם שבשעת דחק גדול יש מקום לצאת בספק מצוה כה"ג וא"כ אולי גם לברך".

הט"ז (או"ח, סי' תרמט, ס"ק ג) שלל לקיחת אתרוג מורכב והשווה זאת לנטילת מין חליפי: "...זימנין דנפיק חורבה מיניה דאתי למיסרך, והיינו בשאר מינים שאינם אתרוג כלל, כל שכן בזה המורכב שיסברו שהוא אתרוג כשר. ואפשר דמשום הכי אמר פריש או רמון לרבנותא דאפילו בזה גזרינן שמא אתי למיסרך וכל שכן במורכב". אמנם הוא סיים דבריו וכתב: "אלא דמ"מ כיון דאין האיסור ברור הוא לא גזרינן ביה, ויש ליטלו כל ז' בלא ברכה כנלע"ד".

הראי"ה קוק (חבש פאר דף ז ע"א) כתב שאם משהו מניח תפילין שלא כהלכתן, זה חמור יותר מאדם שנטול פריש או רימון במקום אתרוג "מצד גזירה דאתי לאחלופי. והנה, אם אסור מצד לאחלופי, דבר שהוא מין אחר לגמרי, ודבר שאין מצוי בו מכשול ח"ו, וגם מקיים על כל פנים

ג. ליטול מין פסול במקום המין שחסר, ובשעת דחק

על דברי הברייתא "לא מצא אתרוג, לא יביא לא פריש ולא רמון ולא דבר אחר", כתבו תוספות (לא ע"א ד"ה לא מצא):

[א] יש לדקדק מכאן דאם לא מצא כשר מברך בפסול, מדנקט פריש או רמון.

[ב] ויש לדחות.

[ג] אבל יש לדקדק דשרי כמו לולב פסול לרבנן בשעת הדחק.

בדברי תוספות שלוש אמירות:

[א] אם אדם לא מצא אתרוג כשר, הוא רשאי לברך על אתרוג פסול. ההוכחה לכך היא מלשון הברייתא בה נאמר שאין ליטול כמין רביעי פריש או רמון, אך לא נזכר שאסור ליטול אתרוג פסול.

[ב] יש לדחות – הרא"ש (ג, יד; תוס' רא"ש לא ע"א) כתב בשם ר"י מדוע יש לדחות. לפיו פריש ורמון הן דוגמאות "לרבנותא אף על פי שהוא הדר ושלם". החתם סופר (לא ע"ב) ביאר אחרת: "י"ל אפילו פריש ורמון דלא כתיבא באורייתא חיישינן אתי למיסרך, מכל שכן אתרוג פסול".

[ג] "אבל יש לדקדק דשרי כמו לולב פסול לרבנן בשעת הדחק" – הרא"ש (שם) ביאר שחכמים הודו לר' יהודה שבשעת דחק מותר ליטול לולב יבש ו"מכאן משמע שבשעת הדחק יוצאין אפילו בפסול".

ע"פ התוספות אין ללמוד "מדין לא יביא לא פריש ולא רמון ולא דבר אחר" על כך שניתן לברך על אתרוג פסול אם לא מצא אתרוג כשר, אך ניתן ללמוד זאת מכך שחכמים הודו לר' יהודה שבשעת דחק כשלא נמצא לולב כשר, ניתן לברך על לולב יבש שהוא פסול.

בהמשך דבריו ציטט הרא"ש (שם) את דברי הראב"ד שחלק וכתב:

דבין בשעת הדחק ובין שלא בשעת הדחק אין יוצאין ביבש כלל, דכל היכא דקתני פסול דמשמע אפילו דיעבד אפילו במקום הדחק לא יצא בו. דאיך יתכן זה להיות שבמקום הדחק יוצאין בו ומברכין עליו לכתחלה, ושלא במקום הדחק אפילו דיעבד לא יצא? וסברא הוא, כי היבש כמת הוא, וכמה שנכתת שיעורו ואיננו, ואין מברכין עליו, אלא שנוטלין אותו בידים בשעת הדחק כדי שלא תשתכח מהן תורת לולב ואתרוג. וזהו שאומר "אין שעת

איזה זכר למצוות אתרוג, על אחת כמה וכמה שיש לחוש למכשול הזה של הנחת תפילין שלא כמצוותן".

הרחק ראייה" כלומר שלא עשו כן אלא כדי שלא תשתכח מהן תורת לולב, וכמו שאמרנו ביבשים שנוטלין אותו לזכרון בעלמא שלא תשתכח וכו'.⁷

הרא"ש (שם) חלק על הראב"ד:

מלשון "אין שעת הרחק ראייה" אינו מורה על פירוש זה. דרבי יהודה הביא ראייה לדבריו דאמר יבשים כשרים ומברכין עליהם, מבני כרכים שהיו מברכין על היבשים. ואמרו לו חכמים: אין שעת הרחק ראייה. שאין ללמוד שלא בשעת הרחק משעת הרחק, אבל מודו רבנן דבמקום הרחק היו מברכין. דאם לא כן יאמרו לו: בשעת הרחק נמי לא היו מברכין. אלא כל הני פסולי מסרן הכתוב לחכמים, והם אמרו שלא בשעת הרחק אפילו בדיעבד לא יצא כדי שיזוהרו ישראל במצות. אבל במקום הרחק הכשירום, כיון שאי אפשר בענין אחר, מברכין עליהן.⁸

מחלוקת הרא"ש והראב"ד היא במשמעות השיח בין חכמים לבין ר' יהודה בעקבות מעשיהם של בני הכרכים. כאמור לעיל על פי הראי"ה קוק, מוסכם שמדובר במצב של שעת דחק, שלאותם בני כרכים לא היה לולב כשר. לו היה להם, הם לא היו משתמשים בלולבים הישנים היבשים. בני הכרכים כנראה אף לא חיפשו לולבים במקומם, כי הם גרים במקום בו "אין דקלים מצויים שם", והתוצאה היא שלא נמצא כלל במקומם לולבים. הפתרון היה להוריש את הלולבים הישנים לדורות הבאים, מתוך רצון לקיים בכל זאת את המצווה כמה שניתן, אף שהלולבים ישנים ויבשים. הרא"ש ציטט עוד מדברי הראב"ד:

ועוד מדקאמר "נייתי כי היכי דלא לישתכח מצות אתרוג", ואי לא נקיט לולב אמאי מייתי פריש שלא תשתכח תורת אתרוג, וכי חמור תורת אתרוג מתורת לולב? אלא ש"מ דנקיט לולב אף על פי שאין אתרוג, וסלקא דעתך אמינא לינקוט בהדיה פריש או רמון לזכרון דהאי אתרוג? קמ"ל דמוטב ליטול הלולב ולא ליטול עמו מין אחר במקום אתרוג משום דנפיק מיניה חורבה. ואם תאמר בלולב נמי נפיק חורבה מיניה דזימנין הוה ליה תרוייהו ובעי למיפק בלולב לחודיה? ולא היא דארבעה מינין שבלולב מפרשי באורייתא ולא אתא למיטעי אבל אתרוג לא אתפרש בהדיא וקסבר איניש דפריש או רימון פרי עץ הדר הוא ובין יבשים ללחים ליכא למיגזר משום חורבה דהיכא דאיכא לחין לא שבקי לחין ועבדי יבשים ע"כ.

7 כך כתב הראב"ד גם בהשגותיו על הרמב"ם הל' לולב ח, א.

8 דברי הרא"ש כתבו גם: ר"ן (יו ע"א בדפי הרי"ף); ריטב"א לא ע"ב, וראשונים נוספים.

לדברי הראב"ד, מאחר ולא כתוב במפורש בתורה מהו "פרי עץ הדר" עלולים אנשים לחשוב שאם לא נמצא אתרוג, ניתן ליטול פריש או רימון כדי שלא תשתכח תורת אתרוג. אך זו טעות של בני אדם אך לא של חכמים. חכמים בוודאי יודעים שפרי עץ הדר הוא אתרוג, ובשל חשש שיצא מכך תקלה, חכמים שללו את האפשרות הזו. אך כאמור, לא כן כשמדובר במין רביעי מבין ארבעת המינים שיש לו מום והוא פסול בדרך כלל. כאן אין חשש שמא "נפיק חורבא מיניה, דאתי למסרך", ולכן הטיעון "שלא תשכח תורת אתרוג" נשאר במקומו והוא חשוב ומשמעותי. בכל זאת מדובר על מין רביעי מבין ארבעה מינים שהוא פסול, נשמרת המסגרת של ארבעה מינים ואין עוברים על איסור כל תגרע, ואשר על כן יש ליטול שלושה מינים כשרים ומין רביעי פסול כאחד, אך ללא ברכה.

לדברי הרא"ש את כל המומים הפוסלים חכמים קבעו, וכשאפשר למצוא מינים כשרים וללא מומים, אין ליטול את הפסולים. אך כשאי אפשר למצוא מינים כשרים, חכמים הכשירו לכתחילה ליטול את אותם שהם פסול ולכן גם ניתן לברך עליהם. כשמדובר במין פסול מבין ארבעת המינים, הסיבה ליטול אותו איננה בשל הנימוק ש'לא תשכח תורת מין פלוני', אלא מעיקר הדין.

הטור (אורח חיים סי' תרמט) התייחס למצב של שעת דחק כשיש שלושה מינים ומין רביעי פסול:

וכל הפסולים מחמת מום אם הוא שעת הדחק שאין נמצא כשר, כשרים ויכול לברך עליהם. והראב"ד כתב שלא יברך עליהם אלא יאחזם בידו שלא תשתכח תורת לולב. ולא נראה לא"א הרא"ש ז"ל.

יש להוסיף שהרמב"ם (הל' לולב ה, א) כתב: "בשעת הדחק או בשעת הסכנה לולב היבש כשר, אבל לא שאר המינים". רק לולב יבש ניתן ליטול כמין רביעי בשעת דחק וסכנה, ומשמע שיש גם לברך עליו.

אין נוטלים פסולים אחרים מבין ארבעת המינים גם בשעת דחק ושעת סכנה.

ד. כשיש שלושה מינים כשרים

כאמור לעיל, הרמב"ם (הל' לולב ז, ה) כתב שאין ליטול פחות מארבעה מינים, ולא התייחס כלל לאפשרות לברך על שלושה מינים. הטור (אורח חיים סי' תרנא) כתב בכירור שאין ליטול ואין לברך על שלושה מינים.

נראה שראשונים אלו סברו שבשום מצב אין ליטול ולברך על פחות מארבעה מינים. ההלכה "שלא לפחות מארבעה מינים" היא גורפת, ואין זה משנה אם מדובר

בשעת דחק וסכנה או במצב רגיל. כשנוטלים שלושה מינים עוברים על איסור בל תגרע, וארבעה מינים מעכבים זה את זה. רבנו אשר, הרא"ש (ג, יד), ציין לדברי הראב"ד (הלכות לולב הגדול, אותיות עז-פג; תשובות ופסקים סי' ו) שכתב אחרת:

במקום שיש לו לולב ואין לו אתרוג, אף על פי שמעכבין זה את זה ואין מברכין על הלולב בלא אתרוג, אפילו הכי מצוה ליטול את הלולב לבדו בלא אתרוג לזכרון בעלמא, כדי שלא תשתכח תורת לולב. כדאמרינן "לא מצא אתרוג וכו' ואמרינן פשיטא מהו דתימא כי היכי דלא תשתכח מצות אתרוג קמ"ל זימנין דנפיק מיניה חורבה" דכי איתיה לאתרוג נמי שביק ליה ומייתי להנך. שמע מינה היכא דליכא למיחש לחורבה כי הכא, צריך למינקט כי היכי דלא לישתכח מצות לולב.

ועוד מדקאמר "נייתי כי היכי דלא לישתכח מצות אתרוג", ואי לא נקיט לולב אמאי מייתי פריש שלא תשתכח תורת אתרוג, וכי חמור תורת אתרוג מתורת לולב? אלא ש"מ דנקיט לולב אף על פי שאין אתרוג. וסלקא דעתך אמינא לינקוט בהדיה פריש או רמון לזכרון דהאי אתרוג? קמ"ל דמוטב ליטול הלולב, ולא ליטול עמו מין אחר במקום אתרוג, משום דנפיק מיניה חורבה.⁹

לפי הראב"ד הכלל שלימדה הגמרא בנוגע למצבי דחק הוא שלא תשכח תורת נטילת ארבעת המינים, ושלא תצא חורבה מהלקיחה שלא ע"פ כללי ההלכה. לדבריו, במצב שאין כלל מין רביעי, ואף לא נמצא לו מין חליפי, יש ליטול שלושה מינים. הראב"ד השווה זאת להלכה שנאמרה בברייתא (לא ע"ב) שאין ליטול פריש או רימון כשחסר אתרוג כדי שלא "נפיק מיניה חורבה", אך לא נאמר בגמרא שיש חשש לתקלה בלקיחת שלושה מינים כשרים. ולכן יש לנהוג באותו האופן כמו במצב שיש שלושה מינים כשרים ומין רביעי פסול. יש ליטול את ארבעת המינים אך אין לברך עליהם.¹⁰ נראה להציע שהמחלוקת בין הרא"ש לבין הראב"ד מבוססת על הבנת התוספתא שהובאה בגמרא (לא ע"א):

[א] ארבעת מינין שבלולב, כשם שאין פוחתין מהן - כך אין מוסיפין עליהן.

9 הרב יקותיאל כהן, בהערותיו הדרת ראשונים לספר לולב הגדול של הראב"ד, עמ' קפד-קצט, דן בהרחבה רבה בדברי הראב"ד בענין זה.

10 באור זרוע כתב שהנטיילה של שלושה מינים ללא ברכה לזכר בעלמא היא רק ביום הראשון. אך בשאר הימים ניתן לברך (הגהות אשרי סוכה, ג, יד; מרדכי, סוכה, פרק ג, אות תשמט).

[ב] לא מצא אתרוג, לא יביא לא פריש [חבוש] ולא רמון ולא דבר אחר.
[ג] כמושין – כשרין, יבשין – פסולין.

רבי יהודה אומר: אף יבשין [כשרין]. ואמר רבי יהודה: מעשה בבני כרכין שהיו מורישין את לולביהן לבני בניהן. אמרו לו: משם ראייה? אין שעת הדחק ראייה.

לפי הרא"ש, [א] הרישא של התוספתא היא הלכה קבועה, ואין זה משנה אם מדובר במצב רגיל או בשעת סכנה ודחק. אף פעם לא נוטלים פחות מארבעה מינים, וגם לא יותר מארבעה מינים.¹¹

[ב] המציעתא עוסקת במצב של שעת דחק כשאדם טרח וחיפש ארבעה מינים כשרים ומצא רק שלושה כשרים. הוא לא מצא כלל מין רביעי. הדוגמה היא כשלא מצא אתרוג, אך יש לו אפשרות ליטול מין דומה לאתרוג – פריש או רימון. ההלכה היא שגם בשעת דחק לא נוטלים מין רביעי שאיננו מארבעת המינים, כדי שלא תצא מזה תקלה בעתיד.

[ג] בסיפא מופיעה מחלוקת חכמים ור' יהודה כיצד יש לנהוג בשעת דחק כשיש לאדם שלושה מינים כשרים, אך חסר לו לולב כשר ויש בידו לולב יבש. במצב כזה חכמים מודים שניתן ליטול מין רביעי מבין ארבעת המינים שאמנם במצב רגיל הוא פסול, אך בשעת דחק גם חכמים מסכימים שניתן ליטול אותו ולברך עליו, מאחר שחכמים הם אלו שקבעו מה פסול ומה כשר.

לפי הראב"ד [א] הרישא עוסקת באדם שחסר לו מין רביעי, ולצורך הדוגמה הוא לא מצא אתרוג, וגם אין לו מין חליפי. במצב רגיל אסור ליטול שלושה מינים. אך אם המצב הזה נוצר כי אותו אדם טרח וחיפש ארבעה מינים כשרים ומצא רק שלושה כשרים, והוא לא מצא כלל מין רביעי ולצורך הדוגמה הוא לא מצא אתרוג, אזי לפי הסיפא של הברייתא יש לו לנהוג אחרת כפי שיוסבר לקמן.

11 כך היא התוספתא במהדרות דפוס וילנא (ב, י). ההלכה שאין מוסיפין ואין פוחתין היא הרישא של המשנה העוסקת במצב שיש שלושה מינים. בתוספתא כפשוטה (ב, ח) מופיעה הרישא שציינו, כסיפא של המשנה שקדמה לה: "שיעור הרס וערבה שלשה טפחים, ולולב ארבעה. ר' טרפון אומר: באמה בת חמשה טפחים. ארבעת מינין הללו כשם שאין פוחתין מהן כך אין מוסיפין עליהן". ההלכה הבאה בתוספתא (שם ט) מתחילה: "אם אין לו אתרוג, לא יטול עמו לא רמון פריש ולא דבר אחר...". ייתכן שכך הייתה גרסת התוספתא שלפני הרא"ש. גם בגמרא (לא ע"א-ע"ב) בה הובאה התוספתא, הקושיה הייתה על דברי ר' יהודה שאמר "אף יבשין כשרין" כדי להוכיח שאף ר' יהודה סבר שצריך הדר באתרוג. הן אמת שהגמרא דנה אחר כך בדברי התוספתא: "כשם שאין פוחתין מהן כך אין מוסיפין עליהן" אך הדיון נסב על שיטת ר' יהודה שאמר שלולב צריך אגד.

[ב] המציעתא עוסקת באותו מצב דחק כשלאדם יש שלושה מינים כשרים, אך אותו אדם מצא מין חליפי במקום האתרוג - פריש או רימון. במקרה כזה ההלכה היא שגם בשעת דחק לא נוטלים מין רביעי שאיננו מארבעת המינים, כדי שלא תצא מזה תקלה בעתיד.

[ג] בסיפא מופיעה מחלוקת חכמים ור' יהודה כיצד יש לנהוג בשעת דחק כשיש לאדם שלושה מינים כשרים, אך חסר לו לולב כשר ויש בידו לולב יבש. כאן לא נאמר שיש חשש תקלה לעתיד אם ייטול שלושה מינים כשרים יחד עם מין רביעי פסול, ואשר על כן הערך שלא תשתכח תורת לקיחה של ארבעה מינים הוא חשוב ומשמעותי ועליו ליטול בלא ברכה. כיוון שגם במקרה שברישא מדובר על אדם שהיה אנוס ולא מצא מין רביעי כלל, ולא נאמר בכזה מצב שיש חשש לתקלה בעתיד, גם כאן הערך שלא תשתכח תורת לקיחה של ארבעה מינים הוא חשוב ומשמעותי ועליו ליטול בלא ברכה.